

MUSA CARULLAH (1875-1949) VE TÜRK-İSLAM DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ

MUSA CARULLAH AND HIS PLACE IN TURKISH-ISLAMIC THOUGHT

İBRAHİM MARAŞ*

ABSTRACT

Musa Carullah is a great activist and a thinker of Volga (İdil) Tatars. He attempted to develop solutions for redeeming the Muslims from the scholastic mentality. In this context, he suggested religious renewal and educational reforms. He wrote in most fields of Islamic religious studies for awakening, warning and protecting Muslim communities and pointed out that Muslims should give up imitating the West and look after their own values to overcome the contemporary challenges.

Keywords: Carullah, Kazan, Russian Muslims, Modern Islamic Thought

Öz

Musa Carullah, İdil boyu Tatarlarının büyük bir düşünürü ve aktivistidir. O, skolastik zihniyetten Müslümanları kurtarmak için çözümler geliştirmeye çalıştı. Bu bağlamda, dini yenileşme ve eğitim reformunu savundu. O, Müslüman toplumlari aydınlatmak, uyarmak ve taklit batabından kurtarmak için dini ilimlerin birçok sahasında birçok yazılar yazmıştır. Müslümanların mevcut problemlerinin üstesinden gelebilmek için Batı'yı taklitten vazgeçip kendi değerlerine sarılmaları gerektiğini vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern İslam Düşüncesi, Musa Carullah Kazan, Ceditçilik

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Çağdaş Türk-İslam düşüncesi, XIX. asrın sonları ve XX. asrın başlarında önemli olaylar ve dönüşümlere sahne olmuştur. Siyasal açıdan bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tutuşu, bir taraftan da Türk dünyasının önemli bir bölümünü işgal etmiş olan Rus İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlaması birtakım ıslah ve uyanış hareketlerini gündeme getirmiştir. Türk dünyasının baştan başa her tarafında 1850'li yıllardan başlayarak gittikçe yoğunlaşan bu yenilenme ve ıslah arzusu, zaman zaman Batı taklidine sebep olsa da, esasta toplumsal, kültürel ve dini zaruretten ortaya çıkmıştır. Bilhassa Türk dünyasının önemli bölgelerinden olan İdil-Ural coğrafyasında, 1800'lü yılların hemen başlarında tamamen kendi iç şartlarında doğan dinî düşüncede ve eğitimde yenileşme anlayışı, kısa zamanda bütün Türk dünyasına örnek olma hüviyeti kazanmıştır. Ceditçilik olarak anılan bu anlayış, 1850'li yıllardan itibaren Şehabüddin Mercânî (ö. 1889) ve genç yaşta vefat eden öğrencisi Hüseyin Feyizhânî (ö. 1866) ile iyice güçlenerek felsefi-tasavvufî bir yapıya bürünmüş ve nihayet 1880'li yıllara doğru, Kırım'dan İsmail Gaspıralı'nın devreye girmesiyle, aynı zamanda İstanbul Türkçesi ekseninde ortak dil ve çatı bir Türk kimliğini de içine alan, kapsamlı bir uyanış hareketine dönüşmüştür.

Ceditçilik düşüncesinin aynı zamanda milli bir uyanış hareketi halini almasında önemli rol oynayan büyük din alimi Mercânî'nin, bir taraftan da XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sayıları giderek artan ceditçi düşünürlere etkisi oldukça büyük olmuştur. Bu çerçevede; Rızaeddin Fahreddin, Abdurrahman Ömerî, Keşşaf Tercümânî, Abdullah Bübi, Ziya Kemâlî, Alimcan Barûdî, Abdürreşid İbrahim ve Musa Carullah gibi pek çok isim yetişmiştir. Türk düşünce tarihi açısından oldukça önemli olan ve son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki birçok düşünürü tesiri bulan ceditçilik hareketi, bunun Doğu ve Batı Türkistan'daki uzantıları ve hatta karşısında konumlanan kadimcilik (gelenekçilik), hâlâ tam manasıyla ve çok yönlü incelenmemiştir. Yapılan incelemelerin çoğunluğu siyasi mücadeleleri, kimlik tartışmalarını, eğitim ve dil alanındaki çabaları ortaya koymuştur, fikrî ve felsefî tartışmaları içeren çalışmalar oldukça azdır.

İslam dünyasındaki belli başlı üç yenileşme hareketinden birisi¹ olan ve Tatar Ceditçiliği olarak da bilinen bu düşünce hareketi, yoğunluklu olarak İstanbul Türkçesi merkezli bir dilin bütün Türk dünyasında kullanılması ve ilim dilinin Tatar Türkçesi ile yapılmasını sağlamış olması bakımından eşsizdir. Burada bu hareketin temel özelliklerine eğilmekten ziyade bu

1 Diğer ikisi Tatar ceditçiliğini de etkilemiş olan ve Modern İslam Düşüncesinin başlangıcı olarak görebileceğimiz Hint Alt Kitası'ndaki yenileşme hareketi ve tarihi sıralama itibarıyla sonuncusu olan Mısır'daki yenileşme hareketidir.

hareketin en tanınmış şahsiyetlerinden olan Musa Carullah'ın temel bazı fikirlerini ele almaya çalışacağız. Kaçınılmaz olarak, zaman zaman Musa Carullah'ın içinde bulunduğu söz konusu ceditçilik hareketine de atıflarda bulunacağız. Musa Carullah'ı emsallerinden biraz daha farklı kılan hususlar; geçmişini reddetmeyen, fakat sorgulamaktan da çekinmeyen yapısı, Kur'an, hadis, fıkıh, akıl, hür düşünce, toplumsal hayat, siyaset ve eğitim gibi çeşitli branşlarda, yaşadığı dönemin Müslüman dünyasının sorunlarıyla yakından ilgilenererek, çeşitli eserler vermiş olması, Taşkent'ten Kaşgar'a, Tokyo'dan, Bhopal'e, Musul'dan, Kahire'ye, Berlin'den İstanbul'a İslâm dünyasının kültür merkezlerinde araştırmalar yaparak, ömrünü; seyahat, ilmi araştırmalar ve ziyaret ettiği kültürel merkezlerdeki tanınmış simalarla görüşmek suretiyle bilgi alışverişi ile geçirmiş bulunmasıdır.

Musa Carullah, Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği çok yönlü bir düşünce ve aksiyon adamıdır. Musa Carullah, 1900'lü yılların hemen başından itibaren bölgedeki siyasi hareketin içine de girmiş ve Rusya Müslümanları'nın yapılan umûmî nedvelere katılmıştır. Aynı zamanda *İttifak-ı Müslimîn* (Rusya Müslümanları İttifakı) adıyla kurulan siyasi teşkilatın faal bir üyesi olarak görev yapmıştır. Carullah, bu toplantıların kayıtlarını ve genel olarak Rusya Müslümanları'nın ıslahat hareketlerinin dokümanlarını geniş bir şekilde kitaplaştırmıştır².

Çarlık Rusyası'nın sınırları içerisinde bulunan Rostov Na-Don şehrinde doğmuş olan Carullah, Kazan ve Buhara gibi ilim merkezlerinde dini, felsefi ve fennî bilimlerde eğitim almıştır. Bunun dışında; İstanbul, Bombay, Bhopal, Tokyo, Şam, Tahran, Kahire, Kaşgar, Mekke, Medine, Tebriz ve Bağdat gibi birçok şehri dolaşmış buralarda alimlerle görüşmüş ve söz konusu bölgelerde eserler yazmıştır. Umudunu, heyecanını ve idealini hiçbir zaman kaybetmeyen Carullah, İslam düşünce geleneğini, taklid edilmesi gereken değil, kendisinden hareket edilmesi gereken bir birikim ve tecrübe olarak değerlendirmiştir. Bu meyanda bir taraftan kendi selefleri olan Tatar ceditçileri Abdünnasır Kursavî (ö. 1812) ile Şehabeddin Mercânî (ö. 1889)'nin görüşlerinden ve Buhara'daki zengin kütüphanelerden ve hocalardan faydalanırken, diğer taraftan Rus üniversitelerindeki modern bilimlerini, hukuk bölümlerindeki gelişimleri incelemiştir. Onun en kıymet verdiği kaynaklar arasında küçük bir şerh de yazdığı İbn Arabî'nin *Futuhât*'i, kendisinin ilk

2 Bkz. Musa Carullah, *Islahat Esasları*, St. Petersburg 1915 (oldukça geniş hacimli bu kitap, bizim de dahil olduğumuz bir grup akademisyenle birlikte titiz bir şekilde hazırlanmış olup yakında basılacaktır); M. Carullah (haz.), *Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri (1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye Kadar Beş Gün Devam İtmiş Meclisler Protokolü, Zabıt Ceridesi, 72 Maddeli Program*, Kazan 1906, Kerimov Kardeşler Mat.

defa neşrini yaptığı Şatıbî'nin *Muvafakât*'ı, Maarri'nin *Lüzûmiyyât*'ı gibi kitaplar vardır. Maturidî ve Eşarî geleneği ve aralarındaki farkları çok iyi bilen Carullah, zaman zaman Maturidî çizgide bir düşünür olduğunu açıkça gösterse de, genellikle mezhepler üstü bir tavır sergilemiştir. Aslında onun esas çizgisi akılcı bir doğrultuda olsa da akıl ve sezgi birlikteliğini her zaman öne çıkarmıştır. Kahire'de ve İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Mısır bölgesi ıslah geleneğinden ve Osmanlı yenilikçi aydınlarından da etkilenmiştir. Kazan, Moskova, Orenburg, St. Petersburg, İstanbul ve Bahçesaray gibi pek çok şehirde çıkan dergi ve gazetelerde yazıları yayımlanan Carullah'ın en önemli özelliği yazdığı bütün bu makaleleri ve eserleri İstanbul Türkçesi merkezli ortak bir Türkçe ile yazmıştır. Kısa zamanda Osmanlı ve Türk dünyasının diğer bölgelerindeki aydınları da yenilikçi fikirleriyle etkileyen Carullah, 20. yüzyılın hemen başlarından itibaren Rusya esaretinde yaşayan Müslüman Türkler arasında başlamış olan uyanış hareketlerine destekte bulunmuş, bunun için başta Hüseyiniye olmak üzere, çeşitli medreselerde dersler vermiştir.

Hayatını ilme ve Müslüman dünyasının, bilhassa da Türk dünyasının, uyanışına adayan Musa Carullah, 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında, 1930'lara kadar Rusya içerisinde kalmışsa da, şartlar onu bölgeyi terk etmeye zorlamış ve 1930'lardan, vefat etmiş olduğu 1949'a kadar İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde ve nihayet vefat etmiş olduğu, Kahire'de bulunmuştur. Carullah'ı fikirlerinden çok etkilendiği Mercânî'den farklı kılan bir husus, eserlerinin çoğunu İstanbul Türkçesi merkezli ortak bir dil ile kaleme almış olmasıdır. İsmail Gaspralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi ve eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi akımına büyük destek veren Musa Carullah, az sayıda Arapça eser yazmış olmasına rağmen, yalnız Rusya Müslümanları arasında değil, Şii ve Sünnî, diğer pek çok İslâm ülkelerinde tanınmış, hür düşünceli bir ilim ve fikir adamı ve idealist bir kişiliktir. Fikirlerini, tıpkı Mercânî gibi, felsefe, tasavvuf, kelim, fıkıh, tefsir, hadis ve modern bilimler perspektifiyle çok yönlü yoğuran Musa Carullah, cesur çıkışlarıyla da tanınmıştır. Kısa zamanda hem kendi bölgesinde hem de Osmanlı Türkiye'si başta olmak üzere pek çok bölgede takipçileri ve muhalifleri ortaya çıkmıştır. Onun en baş muhaliflerinden olan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler*³,

3 Bu eser Musa Carullah'ın Osmanlı Türkiye'sindeki fikrî takipçilerinden Haşim Nahit'in *Türkiye İçin Necat ve İtilâ Yolları* isimli geniş hacimli eserine yazılmış bir reddiyedir. Haşim Nahit, kitabında önemli bazı fikirler serdetmekle birlikte, Carullah'ı "İslam'ın Luther'i" gibi yakışsız bir benzetmeyle tanımlamaktadır. Mustafa Sabri, bu kitapta da Carullah'a ciddi eleştiriler getirmektedir, bkz. Haşim Nahit, *Türkiye İçin Necat ve İtilâ Yolları*, İstanbul (t.y.). Bu şahsın bir de 1921'de yazdığı diğer önemli bir eseri daha vardır: Üç Muamma: *Garb Meselesi, Şark Meselesi, Türk Meselesi*.

*Yeni İslâm Müçtehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*⁴ gibi eserlerinde onu şiddetle tenkit etmekte, ancak bu tenkitlere rağmen Carullah'ın İslâmî ilimlere hakim olduğunu ve bu konuda söz söyleme yetkisi taşıdığını itiraf etmektedir.

Musa Carullah, Kur'an ve Sünnet temelinden kopmayan bir çizgide, "içtihat"larda bulunmuş, Kur'an'ın kendi bütünlüğü içerisinde, kendi kavramlarıyla ve Kur'an'ın indiği dönemdeki Arapça ile anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Bu ve benzeri fikirleriyle adeta selefi bir çizgide gibi gözük-müşse de asla akılcı bir çizgiden taviz vermemiştir. Onun gerek aksiyoner oluşu, gerekse içinde bulunduğu ceditçilik hareketinin karakteri gereği zaman zaman selefi ve eklektik görünen fikirlerinin, dikkatlice okunduğunda, daha sentezci bir yapı arzettiği hemen anlaşılır. Nitekim o, döneminde üzeri örtülü olan Maturidi geleneği, Maarri'yi, İbn Arabî'yi, Şatıbî'yi ve Şah Velîyullah Dihlevî'yi okumuş ve bunlardan etkilenerek kendi çizgisini oluşturmuştur.

Aklın hür bir şekilde kullanılmasını her hakikatin ölçüsü olarak kabul eden Carullah, menkulün, yani nassın sıhhati için sarîh (açık) akla mutabakatın zaruri olduğunu, sarîh menkulün de, daima sarîh makule, yani apaçık akla mutabık olduğunu belirtmiştir (Carullah,t.y:9). Onun burada bahsettiği akıl, kişisel akıl değil felsefî manada kullanılan akıldır. Zaten aklî hürriyetin kendisi de apaçık bir husustur. Müslümanların her birine fikir hürriyetinin sağlanması, ehliyetli kişilerin her birine içtihad hakkının verilmesinin gerekliliği üzerinde duran Carullah, sadece teşrî (yasama) hakkının, yani sosyal, siyasî ve dinî meselelerde düstur olabilecek kanunları koyma hakkının icma ehline veya icma heyetine verilmesini savunmaktadır. Burada Carullah'ın üzerinde durmaya çalıştığı husus oldukça önemlidir. Ona göre; fertlerin her birinin fikir hürriyeti, ehli olanın içtihadı ve kamu yararını önde tutacak olan icma ehlinin yasamayı üzerine alması, hem bireysel hürriyetin önünü açacak hem de toplumsal hürriyeti sağlayacaktır. Şunu da ilave etmek gerekir ki, ona göre icma bir delil değil etkili bir güçtür. Carullah açısından bu üç esas, taklid batağına saplanmış ve mezhep ihtilaflarına sürüklenmiş olan İslam topluluklarını fikrî ve siyasi esaretten kurtaracak temel ilkelerdir (Carullah,1997:43).

4 Bu eser, Musa Carullah'ın *Rahmet-i İlahiye Burhanları* adlı eserine yazılmış bir reddiyedir. Eser, Carullah'ın eseriyle birlikte günümüz Türkçesine de çevrilmiştir. Ancak ilim edebinden tamamen yoksun bir şekilde bu yayını yapan yayınevi, kitapta önce reddiyeye yer vermiş ardından Carullah'ın eserini koymuştur. Ayrıca, kitabın arka kapağına da sadece Mustafa Sabri'nin eleştirileri konulmuştur. Halbuki böyle bir neşirde tarih sırasına dikkat edilmeli ve karar okuyucuya bırakılmalıdır, bkz. İlahi Adalet, M. Sabri-M. Carullah, sad. Ömer Özalp, Pınar yay., İst. 1996.

Carullah, hilafetin yoğun bir şekilde tartışıldığı bir dönemde din ile siyaseti birbirinden ayırmış, tıpkı akıl ve icma konusunda olduğu gibi, yine gerçekçi davranmıştır. Halifeliğin, dinî değil siyasi ve dünyevî bir başkanlık olduğunu açıkça vurgulamış ve hatta 1923'te yazdığı eserinde halifeliğin Türkiye Cumhuriyeti'nde kalmasının gerekliliğini öne sürmüştür. O, bunu, hilafeti, tıpkı icma gibi manevî bir güç olmasından dolayı, İslam topluluklarının gönül birliğinin sağlanmasında bir aracı olarak değerlendirdiği için söylemektedir. Burada onun, hilafeti elde etme şartını; "kuvvet, asabiyet ve tam ehliyet"te görmesini de ilave etmek gereklidir. Söz konusu eserini komünizme reddiye olarak yazmış olan Carullah, hilafeti, insanın ve toplumun yeryüzündeki hakimiyeti ve kendisine emanet edilen mevcut yaratılmış alemdeki her türlü düzenlemeden sorumlu olması bağlamında ele almakta ve hilafetin, ferdin hürriyetini ortadan kaldıramayacağını, kamu yararının gözetilmesi sırasında ferdin hakkını ve yararını "cemiyet mihrabına kurban" edemeyeceğini savunmuştur (Carullah,1997:29,50).

Musa Carullah, din ve bilim ilişkisi üzerinde önemle durmuş ve akıl ile vahyin aynı hakikati içerdiğini öne çıkarmış bir düşündürüdür. Din ile ilmin, akıl ile naklin birbiriyle uyumunu, uzlaşmaz gibi görünen durumların her iki tarafın taassuplarından kaynaklandığını ve zamanla, keşifler arttıkça, bu taassup ve gururun bitmesiyle din ile ilmin uzlaşmaz gibi görünen yanlarının ortadan kalkacağını, insanların dine daha çok sarılacağını ifade eden Carullah, sırf "dini" ve sırf "dünyevi" ayrımını gündeme getirerek, aklî ve naklî ilimler sınıflamasına gitmenin yanlışlığını savunmaktadır. Onun nazarında İslâm dairesi hayat dairesi kadar geniştir ve bu ikisi asla birbirinden ayrılmaz (Carullah,1914:9-10). Carullah, böylece çağdaş Türk ve İslam düşüncesinin en önemli problemlerinden birisi olan bir meselede önemli bir yaklaşım sergilemektedir. Bu yaklaşım, akıl ile vahyin ikiz kardeş olarak görülmesi, aynı hakikati ifade ediyor olması ve dolayısıyla hayat ile din arasındaki ikiliği ortadan kaldırması açısından oldukça gereklidir. Carullah, bu konudaki görüşünü, Kur'an ve sünnetin yalnız şer'î konularda değil aklî hususlarda da delil olabileceği görüşüyle pekiştirmekle kalmamakta aynı zamanda, insanların birçoğunun insanın aklını ön plana çıkarmak suretiyle ilmî ve içtimâî deliller sunduğunu belirtmektedir. Nitekim, ilâhiyatla ilgili Kur'an'da geçen deliller aklî olduğu gibi, içkinin haram edilmesi konusunda tıbbî ve içtimâî zararlardan bahsedilmesi, yine zekat ve miras konusunda içtimâî faydalardan sözedilmesi bunun en basit örnekleridir (Carullah,1914:5-7). İşte bu sebeple o, hayatın apaçık zaruretlerinin gerektirdiği hususlarda, Kur'an ve Sünnetten deliller aramanın gereksizliğini ileri sürmüştür.

Musa Carullah, yukarıdaki düşüncesini daha da kuvvetlendirebilmek için, aklen zarûrîliği kesin olarak bilinen şeyler hususunda (kadınlara okuma yazma öğretmek, yabancı dilleri öğrenmek, şu veya bu ilmi öğrenmek vb.), dinde yeri olduğunu ispat için, ayrıca delil getirmeye çalışmanın yanlışlığını da vurgulamaktadır. Hatta getirilen bu delillerin davaya mutabakatını da şart koşmaktadır. Meselâ; ona göre, câizliği kesin ve açık olan şeylere ahad haberlerle delil getirmek hatalı olduğu gibi, insanları hayatın zarûretleri konusunda tereddüde, şüpheyeye düşürmeye vesile olacak şeylerden kaçınmak zorunludur. Çünkü, o şeyin gerekliliği daha açık bir şekilde daha kuvvetli naslarda mevcuttur. Carullah, burada, dar kalıpları aşarak, zamanın şartları icabı ortaya çıkan hakîkî ihtiyaçları (ıslahatları), dine tatbik etmek gayretiyle hadislere ve fetva kitaplarına bakarak çözmeye çalışmak yerine, usûl-i şeriyyeye ve *Kur'ân*'a (umûmî maslahat, ferdin haklarının korunması... vb. açılardan) dönerek çözmeyi önermektedir (Carullah, ty:12-16). Onun bu yaklaşımı, o dönem olduğu gibi bugün için de oldukça geçerlidir. Hayatın, dinin çok önünde gittiği dönemlerde ve günümüzde insanları, hayatın temel gerçekleriyle, yani aklî zaruretlerle bağdaşmayan hususlara zorlamak, gelişmeye ve yeni içtihatları kapıyı kapatıp geleneksel fikhın kalıpları dışında hiçbir şeye izin vermemek ve bunu da dar bir mezhepçilik çizgisi içerisinde gerçekleştirmek İslam dünyasının hâlâ en büyük sorunudur. Günümüzde Müslüman dünyasının önemli bir kısmı sömürge ve esaret altında inlerken, diğer bir kısmında, özellikle de ülkemizde, adeta yeni bir haçlı seferi düzenlenmiş gibi bir durumu yaşarken, hâlâ birtakım Müslümanların dar mezhepçilik içerisinde birbirini boğazlamaları, kadının okumasının, çalışmasının câiz olup olmadığını tartışmaları, din ve siyaseti birleştirmeleri ve daha da önemlisi felsefe, akıl ve bilim düşmanlığı yapmak suretiyle Müslümanların itikadını koruyacakları zannında bulunanları öne çıkarmaları büyük bir talihsizliktir. Carullah'ın ve diğer ceditçi aydınların bu konudaki en önemli katkısı eleştirel ve yenilikçi bir zihniyet ile geleneği anlamak ve oradan hareketle İslam dairesinin hayat dairesi kadar geniş olduğu düşüncesinden yola çıkarak yeni bir medeniyet kurma çabasında olmaktadır.

Yukarıdaki fikirleri açısından önemli açılımlar sergileyen Carullah, akla aykırı gibi görünen nasların tevil edilmesi gerektiği görüşünü savunulara karşı çıkmış ve tevil tamamen reddetmemekle beraber, tevilin lazım, yani gerekli değil câiz ve mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü o, tevilin "gereklilik" olarak görüldüğünde tekfirli bir zihniyete kapı aralayacağını iddia etmektedir. O, tevil "sözün zahir anlamını tahkik etmek" olarak görmektedir. Halbuki kelamcılar, yaptıkları bozuk veya bireysel tevilleri dinin aslındanmış gibi göstererek önüne geleni tekfir etmişler ve İslam dairesini

daraltmışlardır. Ona göre, muhal olan şeyleri hakikat telakki edip, sözde akla tatbik etmek hevasıyla, şer'î nasları tevil edenler, bilhassa kelimciler, şer'î nasları bazen lafzın zevahiri, bazen de lügavi mecaz diye isimlendirerek Kur'ân âyetlerinin ve Hz. Peygamber (s.a.s.) hadislerinin ilmî ehemmiyetini iptal etmişlerdir. Bunun firkalaşmaya, dar mezhepçiliğe ve tekfire kapı aralayacağını dile getiren Carullah şu sözleri sarfetmektedir: (Carullah,ty:43-44)

“Bizim âlem-i İslâmiyet'te Zekeriya er-Râzî, Ebû'n-Nasr el-Fârâbî, İbn-i Sînâ, İbn Rüşd gibi âlem-i insaniyetin en büyük hâkimleri filozofları tekfir olunup, Halil, Sibeveyh gibi bir iki imamı istisna eder isek, ulûm-u edep imamları umûmen ya tazlil yâ tefsik olunmuşlardır. İnsan, kutub-u kelâmiyeye nazar eder ise, İslâm yüzüne nur olabilecek imamları ya tekfir ya tazlil olunmuş bulur. Menâkıb ya tabakât kitaplarına müracaat eder ise, edep ve ilim imamlarını umûmen ya dininde ya itikadında ta'n olunmuş görür. O halde insan kan ile ağlayıp, kabristana kaçarsa isabet etmiş olur.”

Görüldüğü gibi Carullah, günümüzün de en önemli problemlerinden birisi olan hususu dile getirmekte ve İslam dünyasının nasıl bilim ve felsefe adamlarından uzakta durduklarını ve bu kişileri ötekileştirdiklerini vurgulamaktadır. Gerçekten de bugün İmam Hatip okullarında ve İlahiyat fakültelerinde, özellikle temel İslam bilimleri olarak adlandırılan tefsir, hadis, İslam hukuku ve hatta kelam alanında, tarihteki medeniyet kurucu filozoflarımız Yunan felsefesinin takipçileri olarak görülerek ötekileştirilmekte ve herhangi bir konunun yorumunda asla kendilerinin görüşlerine başvurulma ihtiyacı duyulmamaktadır. Meselâ, dini nasların doğrudan konusu olmadığı halde imamet ve siyaset meselesi, kelama ve fıkha kadar girmiş ve hatta ilk halifelerin hilafet sıralaması fazilet sıralaması haline getirilerek itikad konusu yapılmıştır. O dönemde Şiiliğe tepki olarak gerçekleştirilen bu uygulama, maalesef zamanla İslam dünyasının temel algısı olmuştur. Hz. Osman döneminin son altı yılından başlayarak ortaya çıkan olayların yaşandığı o dönemde bilinen gerçek ise, sahabelerin çoğunluğunun söz konusu tartışmaları dünyevî bir siyaset olarak bakmış olmalarıdır. Bugün bile bu konuyu işleyen ilahiyatçıların önemli bir kısmı, siyaset ve imamet konusunu, bu olaylardan tamamen bağımsız bir şekilde evrensel bir teori olarak kurgulayan Farabi'nin *Medinetü'l-Fazıla*'sına bakarak değil daha çok olanı meşrulaştıran Maverdi'nin *Ahkâmu's-Sultaniye*'sini öne çıkararak değerlendirmektedir. Günümüzde hilafetin sanki dini bir yönetim şekli gibi algılandığı dikkate alındığında Carullah'ın bu tutumunun ne kadar doğru olduğu anlaşılacaktır. Hatta şunu da söylememiz gereklidir ki, Carullah'ın kendisi bile doğrudan filozoflardan çok fazla nakil yapmamakta ve son dönem İslam yenilikçilerinin hatasına düşerek felsefî tevilleri, yorumları çok fazla gündeme getirmemektedir.

Musa Carullah, Müslümanların tarihsel süreçte itikad olarak belirledikleri önemli bazı hususlara itiraz etmekte ve itikâdî hususların kat'î delillerle sabit olması gerektiğini, bunun dışındaki delillerle sabit olan; mehdî inancı, Hz. İsa'nın nüzûlü, Ye'cüc ve Me'cüc, Deccal'in ortaya çıkışı... vb. gibi meselelere inanmanın zorunlu olmadığını ve bunların itikad kitaplarından çıkarılması gerektiğini düşünmektedir (Carullah,1907:42). Carullah, başka bazı meselelerden de yola çıkarak tarihsel süreçte oluşan kelamcı zihniyeti şiddetle eleştirmekte ve Müslümanların, kelâmcılar yüzünden, din-den çıkma korkusuyla, akıl ve iradeyi bırakıp, kendilerini mezheplerin dar sınırlarına hapsedtiklerini ve taassup belasına düşüp kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir ettiklerini ifade etmektedir. Bu yüzden de, ona göre, İslâm dünyasındaki dinî, fikrî ve ilmî zaafıta kelâmcıların payı çok yüksektir (Carullah,1912:36-37)

Musa Carullah, eserlerinde tasavvufî anlayışa önemli bir yer vermiş ve tasavvufî düşünceyi, gerçek İslam felsefesi olarak görmüştür (Carullah,1914:49-67). Carullah'ın tasavvufî çizgiye sonradan giren yanlış hususları ve sözde şeyhleri şiddetle eleştirip diğer taraftan hakiki bir tasavvuf düşüncesinin varlığından bahsetmesi özellikle önemlidir. Oldukça gerçekçi yorumlarda bulunan Carullah, tarikat zâviyelerinin; bir "şifahane", "cemiyet-i hayriyye" ve dinî, siyasi "kulüp", bir diğer tabirle sivil toplum kuruluşları olduklarını ve tamamen sosyal bir görevi yerine getirdiklerini söylemektedir. Carullah, sonraki dönem tasavvufî hareketin temel unsuru olan keşf bilgisi konusunu da dile getirmekte ve subjektif bir bilgi olduğunu kabul etmekle beraber, aklın gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir aydınlanma hali olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla o, keşf yoluyla birtakım bilgilerin elde edilme imkanı üzerinde durmaktadır.

Musa Carullah, tasavvufî düşüncede bilhassa İbn Arabî ve Mevlana gibi önemli sufilerden etkilenmiştir. Burada onun, tasavvufî düşünceden, bilhassa İbn Arabî'den, hareketle ortaya koyduğu ilahi rahmetin umûmiliği görüşüne de değinmek gereklidir. Carullah'a göre Allah'ın rahmet dairesi hiç kimseyi dışarıda bırakmayacak kadar geniştir. İnsanların sınırlı hayatlarına karşılık cehennem azabının ebedi olmasının mantıken tutarsızlığına değinen Carullah, çeşitli delillere dayanarak cehennem azabının sonsuz olmadığını savunmuştur. Ona göre Kur'ân'da hulûd ve ebed kavramları, uzun ömrü ifade için kullanılmakta ve bir müddet beklemek veya uzun süren bir zaman dilimini ifade etmektedir. Ruhun kaynağının ilahi olduğu ve hakikatının soyut bir cevher olmaklığı teşkil ettiği ve metafizik anlamda kötülüğün bulunmadığı gibi durumlar söz konusu edildiğinde Carullah'ın neden böyle bir görüşü savunma gerekliliği duyduğu daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan mesele, sadece itikadla

ve ahiretle ilgili de değildir, meselenin içtimaî, yani toplumu ve insanların dünyevî hayatlarını yakından ilgilendiren bir yönü de vardır.

Musa Carullah'ın fikirleri iyi incelendiğinde genel bir bütünlük göze çarpmaktadır. Uzlaşmacı ve akılcı kişiliği ile Carullah, Kur'an'ı anlamının her asırda imkanı üzerinde ısrarla duran ve çağının Müslümanlarını olduğu kadar günümüz Müslümanlarını da etkileyen bir üslupla yazmıştır. Bir taraftan *Mecelle* tarzında *Kavâid-i Fıkhiyye* adlı bir eser kaleme alan Carullah, diğer taraftan da bir Kur'an tercümesi yapmıştır. Tebliğ ve beyan açısından Kur'an tercümesi yapmayı farz bir görev olarak telakki eden Carullah'ın yaptığı Kur'an tercümesi maalesef günümüzde kayıptır.

İslam dünyasının günümüzde de hâlâ devam eden en önemli problemlerinden birisi yüzyıllardır içtihad kapısının kapatılıp taklit batağına saplanılmasıdır. Taklitçi zihniyetin beraberinde mezhepçiliği de ön plana çıkardığı bu dönemden en çok şikayet eden ve çarpıcı yorumlarda bulunan Carullah, mezhep taklitçiliğini bir yönüyle Kur'an'ı bir veya birkaç müçtehidin görüşüyle neshetmek olarak görmektedir. Taassup sahibi mütefakihlerin, yani fakih geçinenlerin toplumsal hayatın sürekli değiştiğini görmezden geldiklerini ve kendi dar görüşleriyle İslam'ın evrenselliğini, kapsayıcılığını ortadan kaldırdıklarını söyleyen Carullah, içtihad kapısının kapanmasının asla söz konusu olamayacağını, klasik dönemde hiçbir müçtehidin mutlak manada kendisinin takip edilmesini istemediğini de ilave etmektedir. Ona göre, ortaya çıkan yeni problemlere çözüm üretmek için Kur'an'a değil de fıkıh kitaplarına bakmak tamamen yanlış yöntemdir.

Carullah, İslâm ahkâmının iki kısımda değerlendirilebileceğini ifade etmektedir: Bunlardan ilki genellik ve süreklilik arzeden ve esas itibarıyla değişmeyen hükümleri içeren ahkâm-ı ibtidaiyedir. İnsanların insan olmaları yönüyle temel zaruretlerine, hukuklarına, vazifelerine ve ahlaklarına ait hükümlerdir. Can, mal ve namusun korunmasına dair hususlar, nikah, talak ve alışveriş ile ilgili hükümlerin her biri bu kısma girmektedir. İkincisi ise, asrın ihtiyaçlarına, sosyal ve siyasi şartların iktizasına göre vaz' kılınan ahkâm-ı vifâkiye adı verilen değişebilen hükümlerdir. Carullah, bir müçtehidin her zaman doğruyu bulmasının imkansız olduğunu vurgulamakta ve telfiki, yani mezhepten mezhebe geçişi sadece dört mezhep için değil onların dışındakiler için de kabul etmektedir. Carullah, bir insanın tek mezheple kayıtlanma durumunun yanlış olduğunu, kişinin başka mezheplerin ruhsatlarından faydalanmasının, dinle oynama veya dini eğlenceye almak olarak değerlendirilmesinin de kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Telfik konusunda Muhyiddin İbn Arabî'nin ve Mercânî'nin fikirlerini takip eden Carullah, mezhepler

veya müçtehitler arasındaki ihtilafın bir rahmet ve İslam hukukunun genişliği olarak değerlendirilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Carullah, gerek İslam'ın ilk asırlarında, gerekse mezhep imamları döneminde buna azami ölçüde riayet edildiğini belirtirken, sonraki dönemlerde mezhep imamlarının da tasvip etmediği bir yola başvurulmuş, insanın ayrılamayacağı bir mezhebe bağlanmasının şart koşulduğunu ifade etmektedir. Carullah'ın bu görüşleri, esasında, onun fıkıh usûlüne bakış açısıyla da ilgilidir. O, içtihat konusunda bahsedildiği gibi, maslahat prensibine büyük önem vermekte ve telfiki de maslahatın bir yönü olarak değerlendirmektedir. Onun için de; telfiki, dini eğlenceye alma olarak değerlendirmemektedir. Hatta onun açısından müçtehitlerin ihtilafları da maslahatı talep etmek içindir. Zaten kanun koyucunun (Şâri'in), müçtehitlerin içtihatlarına itibar etmesinin amacı da hukuku sosyal hayatta işler hale getirmek ve insanlara kolaylaştırmaktır. Aksi takdirde hukuku dar kalıplar içine alarak bir tanesini tercih edip diğer müçtehitlerin fikirlerini görmezden gelmek yanlış olacaktır.

Klasik İslâm hukukçularının Şer'î delillere ve hükümlere bakış açılarındaki yanlışlığın fıkha da yansıdığını ifade eden Carullah, meşhur usûl kitaplarına çeşitli eleştiriler getirmektedir. Carullah, lafızcılığa karşı çıkmış, lafzın ve nazmın delaletini bozacak her hangi bir mana ile istidlal edilemeyeceğini sık sık vurgulamıştır. Tarihsellik konusunda Musa Carullah, doğru bir çıkarımda bulunabilmek için vakıadan hareketle hükümleri tesbit etme metodu ile lafızcı yöntemi birleştirerek ikisinin birbirinden ayrılmaması gerektiğini ve her iki kriterin birbirini tamamladığını savunmuştur.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Musa Carullah, hayatı boyunca İslam dünyasını uyandırmaya gayret göstermiş idealist, heyecanlı ve oldukça geniş bir bakış açısıyla bakan son asrın önemli düşünürlerinden birisidir.

Kaynakça

- CARULLAH, Musa (1906). *Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri*, Kazan: Kerimov Kardeşler Mat.
- CARULLAH, Musa (t.y.), *Edebiyat-ı Arabiye*, Kazan.
- CARULLAH, Musa (1997). *İslam'ın Elifbâsı*, Ankara:Seba Yayınları.
- CARULLAH, Musa (1914). *Mülâhaza*, St. Petersburg.
- CARULLAH, Musa (1912). *Halk Nazanna Bir Nice Mesele*, Kazan.
- CARULLAH, Musa (1907). *el-Luzûmiyyât Tercümesi*, Kazan.
- CARULLAH, Musa (1914). *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, St. Petersburg.